ΚΘ΄ ΔΗΜΗΤΡΙΑ

ΔΗΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΑΝΤΙΔΗΜΑΡΧΙΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΙΕΡΑ, ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΚΑΙ
ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΑΚΗ ΜΟΝΗ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Η΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΑΦΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

UNIVERSITY STUDIO PRESS

ΚΘ΄ ΔΗΜΗΤΡΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
Η΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΤΑΦΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑ

Ἱερὰ Μονὴ Βλατάδων, 6-8 Ὀκτωβρίου 1994

UNIVERSITY STUDIO PRESS
Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2005

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΝΕΚΡΩΣΙΜΑ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΑ

Ἰωάννης Μ. Φουντούλης

Στήν ὁσία μνήμη τῆς μητέρας μου
Μαρίας Μιχαήλ Φουντούλη,
πού τήν κηδεύσαμε χθές
(6 Ὀκτωβρίου 1994).

Ἡ εἰσήγηση αὐτή, πρώτη στή σειρά τῶν ἐπιστημονικῶν συμβολῶν στό Η' αὐτό Ἐπιστημονικό Συμπόσιο, πού διοργανώνει ὁ Δῆμος Θεσσαλονίκης καί ἡ Ἱερά Πατριαρχική καί Σταυροπηγιακή Μονή τῶν Βλατάδων στά πλαίσια τῶν ΚΘ' Δημητρίων μέ θέμα «*Χριστιανική Θεσσαλονίκη – Ταφές καί Κοιμητήρια*», σκοπό ἔχει τήν ἐνημέρωση στή λειτουργική πλευρά τοῦ θέματος: «*Νεκρώσιμα Τελετουργικά*». Εἶναι ἐκ τῶν προτέρων δεδομένος ὁ εἰσαγωγικός χαρακτήρας τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς, ἀφοῦ τά ἀφορῶντα στή νεκρώσιμη ἀκολουθία καί στά συναρτώμενα μέ αὐτήν ἔθιμα περιστολῆς τοῦ νεκροῦ, ταφῆς καί μνημοσύνων προσδιορίζουν τήν περαιτέρω πορεία τοῦ Συνεδρίου καί ἐν πολλοῖς προϋποτίθενται γνωστά ἀπό τούς εἰσηγητές τῶν ἐπί μέρους θεμάτων καί ἀπό τούς συνέδρους.

Πρόκειται γιά ἕνα τεράστιο θέμα μέ ἀπειρία πηγῶν καί πενιχρή βιβλιογραφία. Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπιβάλλεται ἡ ὁριοθέτησή του, γιά νά διασφαλισθεῖ καί ἡ δυνατότητα κάποιας ἀνεκτῆς διαπραγματεύσεώς του στά στενά χρονικά ὅρια καί στίς εἰδικές προδιαγραφές στίς ὁποῖες πρέπει νά κινηθεῖ μιά εἰσήγηση σ' ἕνα ἐπιστημονικό Συνέδριο.

Ὁ πρῶτος περιορισμός ἀφορᾶ στήν ἔκτασή του. Θά ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ ὅ,τι ἀφορᾶ στό χῶρο τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μιά καί αὐτός ἐνδιαφέρει τήν ἀείποτε ὀρθόδοξη Θεσσαλονίκη. Θά πραγματευθοῦμε συνοπτικά τά δύο σκέλη τοῦ θέματος· τό ἕνα, τό καθαρῶς λειτουργικό, πού ἀναφέρεται στίς ἐξόδιες ἀκολουθίες, καί τό ἄλλο, πού χωρίς νά παύσει νά εἶναι λειτουργικό, ἔχει καί ἄλλες προεκτάσεις καί ἀφορᾶ στά ποικίλα νεκρικά ἔθιμα πε-

ριστολῆς τοῦ νεκροῦ, ταφῆς, ἀνακομιδῆς, μνημοσύνων καί τά τοιαῦτα. Τό πρῶτο σκέλος ἔχει ἰδιαίτερο ἱστορικο-φιλολογικό ἐνδιαφέρον, τό δεύτερο σκέλος ἱστορικο-αρχαιολογικό. Καί τά δύο ἀποτελοῦν ἔκφραση καί γεννήματα τῆς χριστιανικῆς πίστεως γιά τή μετά θάνατο ζωή καί συμβολική μέ λόγους καί τύπους ἐξεικόνιση τῆς ἐλπίδος καί τῆς προσδοκίας γιά τήν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν καί τήν αἰώνια ζωή. Τίς θεολογικές αὐτές ἐμβαθύνσεις ἀφήνουμε γιά τόν δεύτερο εἰσηγητή. Τά σύμβολα τῆς θείας λατρείας ἐξ ἄλλου εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν λαλίστατα, χωρίς αὐτό νά ἀποκλείει, ἀλλά μᾶλλον νά ἐπιβάλλει, τήν ἀνάγκη μεσολαβήσεως μυσταγωγοῦ καί ἑρμηνείας, ὅπως διδάσκει ἄλλωστε καί ἡ ἀνέκαθεν πρακτική τῆς Ἐκκλησίας.

Ἄν μή τι ἄλλο, ἡ εἰσήγηση αὐτή θά ὑπομνήσει γνωστά ἴσως πράγματα καί θά συντελέσει, ἐλπίζω, τό κατ' αὐτήν στή δημιουργία τῆς κατάλληλης γιά τό θέμα τοῦ Συνεδρίου «κατανυκτικῆς», θά ἔλεγα «σταυροαναστάσιμης», ἀτμόσφαιρας.

Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία ἤ ἐπί τό χριστιανικότερο ἤ εὐφημιστικότερο «*ἡ ἀκολουθία ἐπί τελευτήσαντος*» ἤ «*εἰς κεκοιμημένους*» ἤ τά παρόμοια, «*εἰς τελευτήσαντα*» ἤ «*εἰς κοιμηθέντα*» ἤ μονολεκτικῶς τό «*Ἐξοδιαστικόν*», στά χειρόγραφα καί ἔντυπα βυζαντινά Εὐχολόγια παρουσιάζεται σάν μιά μακρά καί σύνθετη ἀκολουθία. Ἡ ἱστορική της ἐξέλιξη δέν ἔχει εἰδικά μελετηθεῖ, ἀλλά ἀπό ὅσα μπορεῖ κανείς νά γνωρίζει ἀπό κάποια γενική ἐποπτεία πού μπορεῖ νά ἀποκομίσει ἀπό τή μελέτη τῶν χειρογράφων, ἔχει πολλές παραλλαγές κατά τόπους καί χρόνους, ἀκόμη δέ πολλές συγχρόνως καί παραλλήλως ὑφιστάμενες μορφές. Εἶναι μάλιστα ἀπό τίς πλουσιότερες ἀκολουθίες τῶν Εὐχολογίων ἀπό ἄποψη ὅλων τῶν ἐπί μέρους στοιχείων πού ἀπαρτίζουν τίς ἀκολουθίες, βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, ψαλμῶν τοῦ Ψαλτηρίου, εὐχῶν καί ἰδιαίτερα ὕμνων. Τό γονιμότατο αὐτό θέμα ἐνέπνευσε πλῆθος ὑμνογράφων, νεκρώσιμα δέ ὑμνογραφήματα, κοντάκια, τροπάρια καί κανόνες, καλύπτουν δεκάδες σελίδων στά λειτουργικά μας βιβλία, χειρόγραφα καί ἔντυπα. Χρησιμοποιήθηκαν δέ αὐτά στή λειτουργική πράξη εἴτε γιά τόν καταρτισμό τῆς καθαυτό νεκρωσίμου ἀκολουθίας, ἤ μᾶλλον τῶν πολλῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν, εἴτε στά μνημόσυνα εἴτε ἀκόμη στήν Παρακλητική, στό Τριώδιο καί στό Πεντηκοστάριο γιά τίς καθιερωμένες ἀπό τήν παράδοση νεκρώσιμες ἡμέρες, δηλαδή τά Σάββατα καί ἰδιαιτέρως τά δύο Ψυχοσάββατα τῶν «κοινῶν» μνημοσύνων. Ἀνάλογη εὐφορία διαπιστώνεται καί στή σύνταξη εὐχῶν ποικίλης χρήσεως, ἀλλά καί ποικίλης φιλολογικῆς καί θεολογικῆς ἀξίας, ὅπως ἄλλωστε παρατηρεῖται καί στούς ὕμνους. Τέλος, ὡς πρός τίς ἐπιλογές τῶν ἀναγνωσμάτων ἀπό τήν Ἁγία Γραφή καί τῶν ψαλμῶν ἤ στίχων τῶν ψαλμῶν τοῦ

Ψαλτηρίου ὡς προκειμένων, ἀλληλουαρίων, ἀποστίχων κ.τ.τ., πάλι ποικίλες καί διάφορες τάσεις καί ἀνάλογες προτιμήσεις μποροῦν νά ἐπισημανθοῦν πού, συσχετιζόμενες μέ τή σχετική ὑμνογραφία καί εὐχολογία, μποροῦν νά δώσουν ἀπαντήσεις σέ πολλά ἀναπάντητα ἐρωτήματα.

Καί γιά τήν περίπτωση τῶν ἐξοδίων ἀκολουθιῶν ἰσχύει ὅ,τι καί γιά τήν ὑπόλοιπη λειτουργική μας πράξη. Αὐθεντικά δηλαδή καί κυρίως λειτουργικά κείμενα ἔχουμε μόνο ἀπό τό τέλος τοῦ Η' αἰ., μέ πρῶτο τό ἀρχαιότερο ἀπό τά μέχρι σήμερα γνωστά βυζαντινά Εὐχολόγια, τό Βαρβερινό κώδικα 336, σύγχρονο περίπου τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (τέλος Η' αἰ.). Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ὑπάρχει ἡ ἄβυσσος τῶν χειρογράφων καί ἀργότερα τῶν ἐντύπων λειτουργικῶν βιβλίων, πού «*δεῖται Δηλίου κολυμβητοῦ*». Ἡ ἰδιαίτερα ὅμως γιά τήν ἐξέλιξη καί διαμόρφωση τῶν νεκρωσίμων ἀκολουθιῶν καθοριστική περίοδος τῶν ὀκτώ πρώτων αἰώνων παραμένει στό σκότος ἤ στό ἡμίφως τῆς νύχτας. Πολύτιμες μαρτυρίες ἀνιχνεύονται κατάσπαρτες σέ λόγους πατέρων, σέ ποικίλες ἱστορικές καί ἄλλες συγγραφές ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, σέ ἐπιστολές καί σέ ἱερούς κανόνες καί, φυσικά, στίς ταφικές ἐπιγραφές καί στά μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Εἰδικές πραγματεῖες ἀπό τήν πατερική παράδοση ὑπάρχουν μόνο δύο, ἀλλά ἰδιαίτερα σημαντικές: Τό «*Περὶ τῶν ἐπὶ τοῖς κεκοιμημένοις τελουμένων*» Ζ' κεφάλαιο στό ἔργο τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου «*Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*»[1] καί τά «*Περὶ τοῦ τέλους ἡμῶν καὶ τῆς ἱερᾶς τάξεως τῆς κηδείας καὶ τῶν κατ' ἔθος ὑπὲρ μνήμης γινομένων*» 360-373 κεφάλαια τοῦ «*Διαλόγου*» τοῦ ἁγίου Συμεών, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης[2]. Τό πρῶτο, τό ἔργο τοῦ Ψευδο-Ἀρεοπαγίτου (τέλος Ε' αἰ.), προσφέρει πολύ λίγες τελετουργικές πληροφορίες καί πολύ περισσότερη, κατά τίς τάσεις του, «*θεωρία*». Ἀντίθετα, ὁ ἅγιος Συμεών († 1429) ἀναλύει περισσότερο τή λειτουργική τάξη, καί λιγότερο τή σχολιάζει. Καί τά δύο, μοναδικά καί πολύτιμα ἔργα, βοηθοῦν ὄχι μόνο στήν ἀνίχνευση τῆς πορείας τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως (τό πρῶτο σέ μιά σχετικά ἀρχαϊκή ἐποχή καί τό δεύτερο στή λήξη τῆς βυζαντινῆς περιόδου καί στό μεταίχμιο τῆς τουρκοκρατίας), ἀλλά καί στή σύλληψη τοῦ νοήματος τῶν λειτουργικῶν μορφῶν καί τῆς θεολογίας πού ἐνέπνευσε ἤ ὑπεμνημάτισε τή λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ νεώτερη ἑλληνική βιβλιογραφία στήν ἱστορικο-λειτουργική πλευρά τοῦ θέματος εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη. Παρά τή σεβαστή ἡλικία τους (1921), τά τρία τελευταῖα κεφάλαια (ΟΕ', ΟΣΤ', ΟΖ') τοῦ μνημειώδους ἐκλαϊκευτικοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντίνου Καλλινίκου, πρωτοπρεσβυτέρου

1. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 3, 552-569.
2. J.P. Migne, *Patrologia Graeca*, τ. 155, 669-693.

τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Μάντσεστερ, «*Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*»[3], δέν ἔχουν χάσει τήν ἀξία τους. Εἶναι γραμμένα μέ πολλή ἐπιμέλεια καί ἀγάπη καί συγκεντρώνουν πολύ πηγαῖο ὑλικό, χρήσιμο καί κατατοπιστικό. Ὡραῖο θεολογικο-πνευματικό ὑπομνηματισμό —«*σχόλιο στή νεκρώσιμη ἀκολουθία*»— μᾶς προσφέρει ὁ καθηγητής Ἀνδρέας Θεοδώρου στό προσφάτως ἐκδοθέν ἀπό τήν «*Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*» βιβλίο του «*Ἄμωμοι ἐν ὁδῷ*»[4]. Τέλος, μέ ὑπομονή καί μέ χρηστές ἐλπίδες ἀναμένουμε ἕνα ἔργο ζωῆς ἑνός καλοῦ ἐπιστήμονα θεολόγου μέ λαμπρές σπουδές στό Παρίσι καί στά Τρέβηρα (Trier) τῆς Γερμανίας, τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου Δημητρίου Τζέρπου, τή διδακτορική διατριβή ἱστορικοφιλολογικοῦ χαρακτήρα στίς νεκρώσιμες ἀκολουθίες, πού ἄρχισε ἐδῶ καί εἴκοσι χρόνια μέ σύμβουλο καθηγητή τόν Balthasar Fischer. Πολύ πατερικό, ἱστορικό καί λαογραφικό ὑλικό, κυρίως ὅσο ἀφορᾶ στά ἔθιμα ταφῆς, προσφέρει ὁ Φαίδων Κουκουλές στό γνωστότατο μνημειῶδες ἔργο του «*Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*», τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1951, σελ. 148-248[5].

Μιά, μέ ἔμπειρο μάτι, θεώρηση τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἤ τοῦ «*ἐξοδιαστικοῦ*» πείθει ὅτι πρόκειται γιά μιά ἀκολουθία ἰδιορρύθμου ὄρθρου, πραγματική δηλαδή ὀρθρινή ἀκολουθία μοναχικοῦ τύπου, ἤ ἀνεξαρτήτου ἀπό τόν καθημερινό ὄρθρο ἀκολουθία, κατασκευασμένη ὅμως κατά τό πρότυπο τοῦ ὄρθρου. Οἱ παραλλαγές στά χειρόγραφα καί ἡ ἐπακολουθήσασα ἐξέλιξη —γι' αὐτή θά μιλήσουμε στή συνέχεια — συσκότισε τό διάγραμμα,

---

3. Β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1958, σελ. 587-615.

4. Ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1990.

5. Σέ φιλολογικά θέματα τῶν ὕμνων τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας ἀναφέρονται οἱ μελέτες: Ἀρχιμ. Κλήμεντος Παπαϊωάννου, Οἱ σολοικισμοί ἐν τῇ νεκρωσίμῳ ἀκολουθίᾳ, «*Ἀπόστολος Βαρνάβας*», τεῦχος 102(1930), σελ. 819-820, τεῦχος 3(1931), σελ. 39-42. Βίκτ. Πετρίδη, Περί τούς σολοικισμούς τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας, «*Ἀπόστολος Βαρνάβας*», τεῦχος 7(1931), σελ. 104-107. Ἐμμ. Παντελάκη, Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, «*Νέα Σιών*», τ. ΚΗ' (1933), σελ. 168-176, 219-228, 273-279, 339-344. Θεοδώρου Ξύδη, *Ἰδιόμελα τοῦ Ἐξοδιαστικοῦ*, Ἀθῆναι 1950. Σέ θέματα εἰκονογραφίας· Ἀθαν. Δ. Παλιούρα, *Ἡ ὑπέρβαση τοῦ ἐφημέρου μέσα ἀπό τήν εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἰωάννινα 1992. Σέ γενικά καί μουσικά θέματα· Γιάννη Κ. Παπαχρόνη, *Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία*, Κατερίνη 1993. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες εἰσηγήσεις περιέχονται στόν τόμο: La maladie et la mort du Chrétien dans la liturgie, Conférences Saint-Serge, XXIe Semaine d' Études Liturgiques, Paris 1er-4 Juillet 1974, «Bibliotheca 'Ephemerides Liturgicae'», «*Subsidia*» 1, Roma 1975.

τό ὁποῖο πάντως παραμένει εὐδιάκριτο ἄν ξέρουμε νά τό ἀπομονώσουμε.

Κατωτέρω τό ἐπιχειροῦμε, ἐπισημαίνοντας τά ἰδιόρρυθμα στοιχεῖα καί γενικῶς τίς παραλλαγές:

1. «*Εὐλογητὸς ὁ Θεός...*» (κατά τή μοναχική τάξη).
2. Ὁ ϟ' ψαλμός «*Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου...*» (ἀντί καί ὡς ἐπιτομή τοῦ ἑξαψάλμου τοῦ μοναχικοῦ ὄρθρου ἤ ὡς προοιμιακός ψαλμός τῆς ἀκολουθίας τῆς ἀσματικῆς παννυχίδος).
3. *Ἡ μεγάλη εἰδική νεκρώσιμος συναπτή* (δέν ἀπαντᾶ σ' ὅλα τά χειρόγραφα).
4. Τό «*Ἀλληλούϊα*» καί τά νεκρώσιμα ἀπολυτίκια «*Ὁ βάθει σοφίας...*» κτλ. (ὁμοίως ὄχι σέ ὅλα τά χειρόγραφα).
5. Ὁ «*ἄμωμος*» (*ψαλμός ριη'*), «*Μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ...*», εἰς στάσεις τρεῖς ἤ δύο (ἀντί καθίσματος τοῦ Ψαλτηρίου).
6. Τά νεκρώσιμα εὐλογητάρια «*Τῶν ἁγίων ὁ χορός...*», ἑπτά ἤ καί περισσότερα (ὡς στιχηρά τοῦ ἀμώμου).
7. Τά καθίσματα-ἀναπαύσιμα τροπάρια («*Ἀνάπαυσον, Σωτὴρ ἡμῶν...*» κτλ.).
8. Ὁ *ν' ψαλμός* («*Ἐλέησόν με ὁ Θεός...*»).
9. Ὁ κανών, συνηθέστατα τοῦ πλ. β' ἦχου «*Ἐν οὐρανίοις θαλάμοις διηνεκῶς...*» τοῦ Θεοφάνους, μέ τά μεσῴδια καθίσματα ἀπό γ' ᾠδῆς («*Ἀληθῶς ματαιότης τὰ σύμπαντα...*» κτλ.) καί τό κοντάκιο καί τόν οἶκο ἀφ' ἕκτης («*Μετὰ τῶν ἁγίων...*», «*Αὐτὸς μόνος ὑπάρχεις ἀθάνατος...*»).
10. (Οἱ αἶνοι) μέ στιχηρά τά νεκρώσιμα ἰδιόμελα τῶν ὀκτώ ἤχων Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ («*Ποία τοῦ βίου τρυφή...*» κτλ.).
11. Οἱ μακαρισμοί μέ στιχηρά ὀκτώ τροπάρια τοῦ πλ. β' ἦχου «*Ληστὴν τοῦ παραδείσου...*» κτλ.
12. Τά ἀναγνώσματα:
    Προκείμενον τοῦ ἀποστόλου «*Μακαρία ἡ ὁδός...*»,
    Ἀπόστολος, *Α' Θεσσ.* δ' 13-17.
    Ἀλληλουάριον «*Μακάριοι οὓς ἐξελέξω...*» (*Ψαλμ.* ξδ' 4),
    Εὐαγγέλιον, *Ἰωάν.* ε' 24-30.
13. Ἐκτενής (ἡ νεκρώσιμος) καί ἡ εὐχή «*Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων...*».
14. Τά ἀπόστιχα, δώδεκα τροπάρια τοῦ β' ἦχου «*Δεῦτε τελευταῖον ἀσπασμόν...*» κτλ. μέ δοξαστικό τοῦ πλ. β' ἦχου «*Ὁρῶντές με ἄφωνον...*» καί θεοτοκίον «*Πρεσβείαις τῆς τεκούσης σε...*», κατά τά ὁποῖα δίδεται ὁ τελευταῖος ἀσπασμός.

Καί ἐπακολουθεῖ ἡ ταφή τοῦ λειψάνου.

Μεταξύ τῶν ἐπί μέρους τμημάτων τῆς ἀκολουθίας παρεμβάλλεται πολ-

λάκις ἡ νεκρώσιμος συναπτή καί ἡ εὐχή «*Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός...*», ἐξαίσια εὐχή ἀποδιδομένη ἀπό μερικά χειρόγραφα στό Μέγα Βασίλειο. Πρόκειται πάντως γιά παμπάλαιο ἀριστοτεχνικά συντεταγμένο κείμενο, πού ἀπαντᾶ ἀκόμα καί σέ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές.

Παράλληλα πρός τήν ἀνωτέρω ἀκολουθία διαμορφώθηκαν καί ἄλλες, πού μαρτυροῦνται ἀπό τά χειρόγραφα καί ἐν μέρει περιλαμβάνονται καί στά ἔντυπα. Μόνο θά τίς ἀναφέρουμε, γιατί ὁ χρόνος δέν ἐπιτρέπει περισσότερη ἐνασχόληση μαζί τους. Ἐξ ἄλλου τά συνδεόμενα μ' αὐτές προβλήματα εἶναι πολλαπλάσια καί ἀδιερεύνητα. Τοῦτο μόνο λέγουμε, ὅτι μερικές ἀπό αὐτές εἶναι ἐκτενέστερες ἀπό τήν κοινή νεκρώσιμο, πλουσιότερες σέ ψαλμούς, ἀναγνώσματα, εὐχές καί τροπάρια, καί ὅτι σχηματικά προσεγγίζουν πρός τήν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου μέ πολλά πρόσθετα στοιχεῖα. Εἶναι δέ αὐτές:

1. Ἡ ἀκολουθία τοῦ «*ἐξοδιαστικοῦ*» τῶν μοναχῶν.
2. Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία «*εἰς ἱερέα τελευτήσαντα*».
3. Ἡ ἀναπαύσιμος ἀκολουθία («*κανὼν ἀναπαύσιμος*») εἰς «*νήπια τελευτήσαντα*» καί
4. Ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία κατά τή Διακαινήσιμο Ἑβδομάδα.

Παραλλαγές τῆς πρώτης ἀκολουθίας —κυρίως μέ ἄλλους κανόνες— εἶναι ἡ «*ἀκολουθία νεκρώσιμος εἰς κοσμικοὺς ἄνδρας*» καί ἡ «*ἀκολουθία* (κανών) *ἀναπαύσιμος εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας*».

Παράλληλα βλάστησαν, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, δεκάδες εὐχῶν, δοκίμων ἤ ἀδοκίμων, πού τίς χρησιμοποιοῦσαν κατά περίσταση, χωρίς νά παραγκωνισθεῖ τελείως ἡ εὐχή «*Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων...*». Ἀναφέρουμε μόνο μερικούς τίτλους κατ' ἐπιλογήν:

«*Εὐχὴ ἐπὶ τελευτήσαντος ἱερέως (ἤ πρεσβυτέρου)*».
«*Εὐχὴ ἐπὶ κοιμήσει ἱερέως*».
«*Εὐχὴ ἐπὶ τελευτήσαντος ἱερομονάχου*».
«*Εὐχὴ εἰς ἱερομονάχους*».
«*Εὐχὴ ἐπὶ τελευτήσαντος διακόνου*».
«*Εὐχὴ εἰς μοναχοὺς πάντας*».
«*Εὐχὴ εἰς ἡγούμενον*».
«*Εὐχὴ (καὶ τάξις) ἐπὶ τελευτησάσης μοναχῆς*».
«*Εὐχὴ ἐν κοιμήσει νηπίου*».
«*Εὐχὴ ἐπὶ τεθνεῶτι ἀφορισθέντι ὑπό τινος...*».
«*Εὐχὴ ὅταν ἀπαίρῃ ἄνθρωπος τῶν τῇδε...*».
«*Εὐχὴ θυμιάματος ἐπὶ κεκοιμημένου*».
«*Εὐχὴ συγχωρητικὴ εἰς τεθνεῶτα*».
«*Εὐχὴ μετὰ θάνατον συγχωρητική*».
«*Εὐχὴ (ἤ ἀκολουθία) νεκρώσιμος εἰς ἀρχιερεῖς*».

«Εὐχὴ ἐπιτάφιος εἰς ἐπισκόπους».
«Εὐχὴ (ἢ τάξις) εἰς λύσιν τετελευτηκότος ἐν δεσμοῖς ἀρχιερέως».
«Εὐχὴ ἐν τῷ τάφῳ ἡνίκα βάλῃ μύρον ἢ ἔλαιον σταυροειδῶς τρίτον ἐπάνω τοῦ λειψάνου».

Εἶπα «ἐβλάστησαν». Μᾶλλον ἔγινε δάσος ὁλόκληρο, εὐχῶν, τροπαρίων, ἀκολουθιῶν καί παραλλαγῶν τῶν βασικῶν ἀκολουθιῶν.

Ἡ ἀντίδραση ἦταν ἀναπότρεπτη, μᾶλλον ἀναγκαία, καί «σαρωτική». Τή βρίσκουμε σέ χειρόγραφα καί σέ ἔντυπα στό τέλος τοῦ *ἐξοδιαστικοῦ* τῶν κοσμικῶν:

> *«Ἰστέον δὲ ὅτι ὁ τοιοῦτος τύπος γίνεται καὶ εἰς κοιμηθείσας γυναῖκας, κἄν τινες ἐγκατέσπειραν τῷ τύπῳ ἀκολουθίαν ἰδίως γυναικῶν καὶ παίδων, καὶ τεθαύμακα πῶς ἐπελάθοντο τοῦ τυπῶσαι καὶ εὐνούχων ἰδίως ἀκολουθίαν ἢ βασιλέων. Αὕτη οὖν ἡ ἀκολουθία ὡς ἄνωθεν εἴρηται, ψάλλεται καὶ εἰς γυναῖκας καὶ παῖδας τῶν ὀρθοδόξων, ἐναλλαττομένου μόνον τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρσενικοῦ εἰς θηλυκὸν καὶ οὐχὶ ἕτερον»*[6].

Τό πικρόχολο καί λίγο εἰρωνικό αὐτό σχόλιο εἶχε τίς παρενέργειές του. Ἐνῶ εἶναι σαφές ὅτι ἀφοροῦσε μόνο στίς ἀκολουθίες τῶν γυναικῶν καί τῶν παίδων, πού ὅπως εἴδαμε ἀπαντοῦν ὄχι μόνο στά ἔντυπα ἀλλά καί στά χειρόγραφα, προσέλαβε τρόπον τινά κῦρος ἱεροῦ κανόνος καί κατά παρερμηνεία ἐπεξετάθη καί στίς ἀκολουθίες εἰς μοναχούς καί ἱερεῖς. Νομίζω ὅμως ὅτι αὐτό συνέβη μόνο στίς ἑλληνικές Ἐκκλησίες. Οἱ μοναχοί, στά πραγματικά ἐν λειτουργίᾳ μοναστήρια, καθώς καί οἱ σλαβικές Ἐκκλησίες τηροῦν τίς παλαιές τάξεις καί παραδόσεις τους.

✻ ✻ ✻

Ἐπανερχόμεθα στήν κοινή νεκρώσιμη ἀκολουθία.

Στή μορφή πού τήν περιγράψαμε καί πού ἐπικράτησε στά ἔντυπα Εὐχολόγια, ἔχει ὅλα τά στοιχεῖα πού συνιστοῦν μιά δόκιμη ἀκολουθία. Οἱ ἐπιλογές εἶναι ἄριστες καί ἡ ὑμνολογία θαυμασία. Αὐτά λέγονται μέ πλήρη συνείδηση τῆς βαρύτητας τῶν χαρακτηρισμῶν αὐτῶν. Ἦλθε ὅμως ἡ σειρά της νά ὑποστεῖ ὅ,τι ὑφίστανται ὅλα τά καλά καί ὡραῖα πράγματα ἄν δέν γίνονται «καλῶς», κατά τό λεγόμενο. Τό νά γράφεις ὕμνους καί νά συντάσσεις ἀκολουθίες ἤ νά ἀνθολογεῖς ἀπό προϋφιστάμενο πλούσιο ὑλικό ὅ,τι καλλίτερο, εἶναι σχετικά εὔκολο πρᾶγμα. Ἡ ἄτεγκτη ὅμως πραγματικότητα δοκιμάζει τήν ἀντοχή ὅλων αὐτῶν τῶν ὡραίων ἰδεοληψιῶν καί κρίνει κατά πόσο εἶναι

---

6. J. Goar, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Venetiis 1730², σελ. 433.

βιώσιμες ἤ ὄχι. Ἡ λαμπρή αὐτή ἀκολουθία δοκιμάσθηκε στή λειτουργική πράξη καί βρέθηκε, κατά τό ἁγιογραφικό λόγιο, «*ὑστεροῦσα*» (Δαν. ε' 27) ἤ μᾶλλον πληθωρική, δύσχρηστη καί πρό πάντων ἐκτενής. Χωρίς νά ὑπολογίσουμε τό χρόνο πού ἀπαιτεῖται γιά τή μεταφορά τοῦ νεκροῦ ἀπό τό σπίτι στό ναό καί ἀπό τοῦ ναοῦ στόν τάφο, τίς λεπτομέρειες τῆς ταφῆς καί τήν προηγηθεῖσα ἐξ ἔθους ἀγρυπνία στό σπίτι τοῦ ἀποθανόντος καί τήν ψυχική καί σωματική ταλαιπωρία τῶν οἰκείων του, ἡ καθαυτό νεκρώσιμη ἀκολουθία στό ναό κατά τήν ἀκριβή τάξη της θά ἀπαιτοῦσε τό λιγότερο ἕνα δίωρο. Ἄν δέ προηγεῖτο ἤ ἐπακολουθοῦσε ἡ τέλεση τῆς θείας λειτουργίας γιά τήν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τοῦ κοιμηθέντος, πρᾶγμα πού ἀπό τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις εἶναι πολύ πιθανό[7], ὁ ἀναγκαῖος χρόνος γιά ὅλα αὐτά ἀνέρχεται σέ τρίωρο, ἄν ὄχι τετράωρο. Πάρα πολύς δηλαδή, ἄν μάλιστα, ἐκτός τῶν πρακτικῶν καί ψυχολογικῶν λόγων, συντρέχουν καί φυσικοί λόγοι, σέ θερμά ἰδίως κλίματα ἤ κατά τήν περίοδο τοῦ θέρους, ἡ ἀρχομένη ἤ ἐν ἐξελίξει ἀποσύνθεση τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ.

Φαίνεται πώς ἡ φθορά τῆς ἀκολουθίας ἄρχισε ἀπό τίς μεγάλες πόλεις λόγῳ τῶν πολλῶν ταφῶν, τῶν ἀποστάσεων, τοῦ ὀλιγότερο συντηρητικοῦ καί τοῦ ἐπιρρεποῦς πρός καινοτομίες πνεύματος, τῆς ὑποβαθμίσεως τῶν οἰκογενειακῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων καί τά ὅμοια. Τήν πρώτη σχετική μαρτυρία ἔχουμε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Πατριάρχης Μοσχοβίας Νίκων ἐρωτᾶ τή Μητέρα Ἐκκλησία γιά ποικίλα θέματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καί γιά τή νεκρώσιμη ἀκολουθία. Δέν σώζεται τό κείμενο τοῦ Ρωσίας, ἀλλά μόνο ἡ συνοδική ἀπόκριση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Παϊσίου τοῦ Α' (1651-1652 καί 1654-1655). Τό ἐρώτημα συνίσταται στό ἄν ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία πρέπει νά τελεῖται ὅπως εἶναι στό Εὐχολόγιο ἤ συντετμημένη, ὅπως τελεῖται στήν Κωνσταντινούπολη. Στήν ἀπάντηση δικαιολογεῖται ἡ ἐπιτομή ὡς ἐπιβληθεῖσα στήν πράξη ἀπό τίς ἐπιδημίες καί τούς πολλούς θανάτους καί συνιστᾶται, ὅπου εἶναι δυνατό, ἡ τήρηση τῆς ἀκριβείας. Σᾶς διαβάζω τό κείμενο, γιατί εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ἀκόμα καί ἀπό γλωσσική ἄποψη:

> *«Ἡ τάξις τῆς ἀκολουθίας τῶν κεκοιμημένων ἐδῶ εἰς τὰ μέρη τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄλλαξε καμπόσον, ἔστωντας καὶ νὰ σμικρύνουσιν ἀπὸ τὸν τύπον ὁποῦ ἔχομεν εἰς τὸ Εὐχολόγιον, διὰ τὰ συχνὰ καὶ μεγάλα θανατικὰ ὁποῦ ἔρχονται καὶ δὲν φθάνουσιν οἱ ἱερεῖς νὰ θάπτουσι τὰ λείψανα· ἀμὴ πρέπει νὰ γίνεται καθὼς*

7. Νέναντ Μιλόσεβιτς, *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 165-166.

ἑρμηνεύει ὁ τύπος, μάλιστα ἐκεῖ ὁποῦ δὲν ἀναγκάζει τὸ θανατικὸν νά βιαζώμεθα»[8].

Σέ τί ἀκριβῶς συνίσταντο αὐτές οἱ παραλείψεις καί περικοπές δέν μποροῦμε νά γνωρίζουμε. Ἦταν ὅμως ὁπωσδήποτε αὐθαίρετες. Στό ἴδιο πάντως πλαίσιο κινεῖται καί ἡ προσπάθεια συγκρατήσεως τῆς ἀκολουθίας ἀπό τή φθορά, πού παρατηροῦμε λίγο ἀργότερα, ἡ ὁποία συνίσταται στήν κατάστρωση διαγράμματος τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας στά παραρτήματα τῶν ἐντύπων Τυπικῶν, πού ἐξεδόθησαν μέ τήν ἔγκριση τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας[9]. Ἡ παρέμβαση αὐτή μᾶλλον ἦταν πρός καιρόν ἐπωφελής, ἀφοῦ, ἐπισημοποιώντας ὁρισμένες παραλείψεις, περιόρισε τό μῆκος τῆς ἀκολουθίας καί συνέστειλε τό χρόνο τελέσεώς της σέ λογικά καί ἀνεκτά ὅρια. Παρέλειψε τόν ϟ' ψαλμό καί τό «*Ἀλληλούια*», περιέκοψε τούς ψαλλομένους στίχους τοῦ ἀμώμου σέ 18 ἀπό 178 πού εἶναι, παρέλειψε τό ν' ψαλμό, τόν κανόνα καί τούς μακαρισμούς. Ἔκαμε δηλαδή τομές μεγάλες, τολμηρές καί καίριες. Ἡ φθορά ὅμως συνεχίζεται, ἰδίως στίς μεγάλες πόλεις, ἔστω καί ἄν δέν ὑπάρχει «*θανατικόν*». Ἰδιαίτερα στίς ἐπίσημες κηδεῖες μέ τή συμμετοχή καλλιφώνων ψαλτῶν ἤ εὐρωπαΐζουσῶν πολυφωνικῶν χορωδιῶν, ἡ κατάσταση ἔχει ἀποβεῖ ἀνεξέλεγκτη. Ἡ λαμπρά ἀκολουθία ἔχει καταντήσει ἀνθολογία ὡραίων μέν πραγμάτων, χύδην ὅμως καί ἀτάκτως κειμένων, ἕνα σύνολο πολυτίμων ρακῶν μιᾶς θεοϋφάντου στολῆς. Ὁ ὄρθρος, ἡ ἀρχική δηλαδή δομή τῆς ἀκολουθίας, οὔτε κἄν ἀναγνωρίζεται.

* * *

Τά «νεκρώσιμα τελετουργικά» δέν τελειώνουν ἐδῶ. Προηγεῖται ἡ περιστολή τοῦ νεκροῦ, ἕπεται ἡ ταφή καί ἀκολουθοῦν τά ἱερά μνημόσυνα. Πολύ ἐνδιαφέροντα, ὀλίγον βέβαια μακάβρια πράγματα. Θά ἀναφερθῶ σέ μερικά μόνο ἀπό αὐτά, ἀπαριθμώντας τά κυριότερα καί σχολιάζοντάς τα μέ κάθε δυνατή συντομία.

1. Ὁ νεκρός τίθεται ἐκτάδην καί θάπτεται στήν ἴδια θέση μέ τό πρόσωπο πρός ἀνατολάς (κεφαλή πρός δυσμάς) εἰς δήλωσιν τῆς «κοιμήσεως τοῦ ὕπνου» καί τῆς ἀναμονῆς τῆς ἀναστάσεως καί τῆς ἐλεύσεως —ἀπό ἀνατο-

8. Ἀρχιμ. Καλλινίκου Δεληκάνη, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905, σελ. 36-71. Τά περί τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας στή σελ. 66 («*εἰκοστὸν δεύτερον*» ζήτημα).

9. Κωνσταντίνου πρωτοψάλτου, *Τυπικὸν Ἐκκλησιαστικόν*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1874[7], σελ. 273-276. Γεωργίου Βιολάκη, *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις 1921, σελ. 434-440.

λάς— τοῦ Κυρίου.

2. Τό νά θάπτονται κληρικοί (ἐπίσκοποι ἤ ἱερεῖς) καθήμενοι, φαίνεται ὅτι εἶναι νεώτερο ἔθιμο, τό ὁποῖο τείνει νά ἐγκαταλειφθεῖ, ἄν δέν ἔχει τελείως ἐκλείψει. Οἱ παλαιές παραστάσεις εἰκονίζουν τούς νεκρούς κληρικούς ὑπτίους καί οἱ ἀρχαῖοι τάφοι ἐπιμαρτυροῦν τό ἴδιο. Ἀπό ὅσο γνωρίζω, ἡ παλαιότερη παράσταση κηδείας κληρικοῦ καθημένου εἶναι ἡ τοιχογραφία τῶν Φράγκου καί Γεωργίου Κονταρῆ στή Μονή Φιλανθρωπινῶν στό Νησί τῶν Ἰωαννίνων, πού εἰκονίζει τήν κοίμηση τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἔτους 1560[10]. Οἱ ἀρχαιολογικές μελέτες μποροῦν νά μᾶς διαφωτίσουν καί ὡς πρός τίς παραστάσεις καί ὡς πρός τούς τάφους καί τίς ταφές. Ὑπάρχουν φωτογραφίες ἀπό κηδεῖες ἀρχιερέων (Αἰμιλιανοῦ Γρεβενῶν, Γενναδίου Θεσσαλονίκης, τοῦ παλαιοημερολογίτου Ματθαίου καί ἄλλων), πού ἐκφέρονται καθήμενοι. Σέ ἀνακομιδές ἀρχιερέων τῶν ὑστέρων αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας, συγκεκριμένα τῶν Μητροπολιτῶν Μυτιλήνης, ἀπό τοῦ Δανιήλ Μακρῆ († 1708) μέχρι τοῦ Γερασίμου († 1783), πού εἶχαν ταφεῖ σέ κοινό ἀρχιερατικό τάφο κάτω ἀπό τό ὀμφάλιο τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Μυτιλήνης, καί ἀπό τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου († 1824) μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος, πού εἶχαν ταφεῖ σέ βαθεῖς κοντούς ἀτομικούς τάφους πίσω ἀπό τό ἱερό βῆμα τοῦ ἴδιου ναοῦ, βρέθηκαν οἱ νεκροί νά «κάθονται» σέ πέτρινο κάθισμα–θρόνο[11]. «*Καί γε τοῦτο ματαιότης καὶ προαίρεσις πνεύματος*» (Ἐκκλ. δ' 4). Στό βάθρο «καθόταν» συνήθως μόνο ἡ λεκάνη τοῦ διαλελυμένου καί σκορπισμένου σκελετοῦ. Προφανῶς, μέ τή θέση αὐτήν ἤθελε κατά κάποιον τρόπο νά δηλωθεῖ ἡ αὐθεντία ἤ ἡ συνέχιση καί μετά θάνατον τῆς ἱερατικῆς διακονίας, γι' αὐτό καί σέ περίπτωση ἐγγάμων ἱερέων ἐζητεῖτο ἡ συγκατάθεση τῆς χήρας πρεσβυτέρας καί ἡ ὑπόσχεση ὅτι δέν θά ἔλθει σέ δεύτερο γάμο[12]. Ὑπῆρχε ὅμως καί ἐνδιάμεση πρακτική. Τό λείψανο νά κηδεύεται καθιστό μέν κατά τή νεκρώσιμη ἀκολουθία, νά θάπτεται ὅμως ἐκτάδην στόν τάφο.

3. Ὁ νεκρός ἐκτίθεται καί κηδεύεται ἀκάλυπτος, ντυμένος μέ τά συνήθη καθαρά ἐνδύματα, κατά δέ τίς παλαιές μαρτυρίες μέ λευκά. Τούς κληρικούς ἐνέδυαν μέ ὅλη τήν ἱερατική ἤ ἀρχιερατική τους στολή. Ἡ κάλυψη τοῦ προσώπου τῶν κληρικῶν μέ τόν ἀέρα προῆλθε μᾶλλον ἀπό τό νεώτερο ἐπίσης ἔθιμο νά ράπτονται οἱ μοναχοί στό μανδύα. Στίς παραστάσεις τά πρό-

---

10. Βλ. Ἀθαν. Παλιούρα, *Ἡ ὑπέρβαση...*, σελ. 30 καί εἰκόνα 39.

11. Μητροπολίτου Μυτιλήνης Ἰακώβου, *Τάφοι Πατριαρχῶν καὶ Μητροπολιτῶν εἰς τὴν Λέσβον*, Μυτιλήνη 1979.

12. Βλ. Χ. Π. Κορύλλου, Εὐτράπελοι διηγήσεις περὶ κληρικῶν, «*Λαογραφία*», τ. Β', Πάτραι 1910, σελ. 694-695. Γ. Μέγα, Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, «*Ἐπετηρὶς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου*», τ. 2 (1940), σελ. 203.

σωπα τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν εἶναι ἀκάλυπτα – ὁρατά[13]. Ὁμοίως ἡ νεκρική κλίνη παραμένει κατά τήν ἐκφορά καί κατά τή νεκρώσιμη ἀκολουθία καί μέχρι τῆς ταφῆς ἀκάλυπτη. Ἡ κάλυψη τοῦ φερέτρου, πού ἄρχισε νά συνηθίζεται στίς μεγάλες πόλεις, εἶναι πράξη ἀλλότρια πρός τήν ἀπό αἰώνων παράδοσή μας.

4. Τά σώματα τῶν νεκρῶν θάπτονται εἰς δήλωσιν τοῦ παραλληλισμοῦ θανάτου —ὕπνου— κοιμήσεως καί τῆς ἀναμονῆς τῆς ἐκ νεκρῶν ἐγέρσεως. Οὐδέποτε ὅμως ἡ ταφή θεωρήθηκε προϋπόθεση γιά τήν ἀνάσταση. Στίς τοιχογραφίες καί σέ ἄλλες παραστάσεις εἰκονίζεται ἡ θάλασσα νά δίδει τούς νεκρούς της (*Ἀποκ.* κ' 13) καί τά ποικίλα σαρκοβόρα θηρία καί ὄρνεα νά ἐπιστρέφουν τά μέλη τῶν ἀνθρώπων πού κατασπάραξαν. Θά ἔλεγα, γιατί ὄχι καί τό παμφάγον πῦρ νά ἀνασυγκολλᾶ τά σώματα ἐκεῖνα πού διασκόρπισε στούς τέσσερις ἀνέμους. Ἡ ταφή ὅμως, πιό ἀνθρώπινη, πιό φιλάνθρωπη, πιό εὐγενής καί θεολογικά πιό ἐκφραστική, ὡς ἐπιστροφή στούς κόλπους τῆς μητέρας γῆς, κατά τό «*γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύσῃ*» τῆς Γραφῆς (*Γεν.* γ' 19) καί τό πατερικό «*ἀπόδος τὸν χοῦν τῷ χοΐ*», κατά τό πρότυπο τῆς ζωηφόρου τριημέρου ταφῆς τοῦ Κυρίου, ἦταν καί παραμένει, γιά τήν Ὀρθόδοξη τουλάχιστον Ἐκκλησία, ἡ φυσικότερη λύση τοῦ ἀνθρωπίνου δράματος.

5. Ἡ ἐκταφή ἐπεβλήθη μᾶλλον γιά λόγους πρακτικῆς ἀνάγκης καί κατόπιν κατάντησε συνήθεια. Ἡ μή «λύσις» τοῦ σώματος καί ἡ κατά τόν τρόπο αὐτόν παρεμπόδιση τῆς ἐπιστροφῆς στά στοιχεῖα τῆς φύσεως, στή γῆ κατά τό θέλημα τοῦ Θεοῦ (*Γεν.* γ' 19), θεωρήθηκε ὡς ἀποτέλεσμα «δεσμοῦ» καί κατάρας, συνεπικουροῦντος καί τοῦ μακαβρίου τοῦ πράγματος. Ἀντιθέτως, κατά ἀντιφατικό τρόπο, ἡ μή διάλυση τοῦ σώματος καί ἡ διατήρησή του «*ἀκεραίου καί ἀναλλοιώτου*», θεωρήθηκε σημεῖο ἁγιότητος, ἕνα εἶδος προγεύσεως τῆς ἀφθαρσίας. Πράγματι, πολλά σώματα ἁγίων —μαρτύρων ἤ ἀναγνωρισμένης ἁγιότητας προσώπων— διατηρήθηκαν καί διατηροῦνται σῶα, χωρίς τήν παρέμβαση τῆς παναρχαίας τέχνης τῆς μωμιοποιήσεως.

6. Παμπάλαια ἔθιμα συνταφῆς μέ τούς νεκρούς κοσμημάτων, κτερισμάτων, μυροφόρων ἀγγείων, νομισμάτων καί τά ὅμοια, ἐπεβίωσαν κατά τόπους καί χρόνους στίς χριστιανικές κοινωνίες, παρά τήν ἀντίθετη ἐπίσημη ἐκκλησιαστική διδασκαλία. Ἡ ἀρχαιολογική σκαπάνη ἔχει καί πάλι ἐδῶ τόν λόγο.

Τέλος 7. Γιά τά μνημόσυνα, τρίτα, ἔνατα, τεσσαρακοστά, ἐνιαύσια, τίς κατ' αὐτά ἀκολουθίες, πού εἶναι ἀπομιμήματα τῆς νεκρωσίμου ἀκολουθίας («*παννυχίδες*») ἤ διαφόρου ἐκτάσεως συντμήσεις της[14], τήν παράθεση κατ'

---

13. Ἀθαν. Παλιούρα, *ὅ.π.*, εἰκ. 1-4, 7, 13-17, 19-28, 30-32, 37-38 καί 40.

14. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Ἀκολουθία τοῦ μνημοσύνου*, «Κείμενα Λειτουργικῆς 20», Θεσσαλονίκη 1979.

αὐτά «*κολλύβων*» («*σῖτος ἑφθὸς*» κατά τό συναξάριο τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τίρωνος), τίς νεκρικές προσφορές καί χοές καί τά νεκρόδειπνα, ὑπολείμματα τῶν προχριστιανικῶν νεκρικῶν ἐθίμων, τά τρισάγια καί τίς ἡμέρες τῶν κοινῶν μνημοσύνων (Ψυχοσάββατα) δέν θά γίνει ἰδιαίτερος λόγος.

Κλείνουμε μέ σύντομη ἀναφορά στήν κορυφαία καί ἐπισημοτέρα λατρευτική ἐκδήλωση τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀφορᾶ στούς κεκοιμημένους της. Πρόκειται γιά τίς εὐχές τῆς γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, πού κατά μέγα μέρος ἔχουν νεκρώσιμο χαρακτήρα. Κατ' αὐτές, ὄχι μόνο περισώζεται καί ἐκχριστιανίζεται ἡ παναρχαία στάση ἀναφορᾶς δεήσεων γιά τούς νεκρούς, ἡ γονυκλινής, ἀλλά καί ἐπιβιώνει ἐξαγιασμένη καί ἀνακαινισμένη εἰς Χριστόν ἡ ἑορτή τῶν Λεμουρίων, ὅπως στά Χριστούγεννα ἡ ἑορτή τῶν γενεθλίων τοῦ «*ἀηττήτου ἡλίου*». Ὁ λαός κατά τήν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς διατήρησε περισσότερα λαϊκά περιφερειακά νεκρικά στοιχεῖα κατά τόπους: τήν κλίση τῶν γονάτων στούς τάφους καί τή χρήση τῶν φύλλων τῆς καρυδιᾶς. Ὁ χριστιανισμός ἔκανε τά πάντα «*καινά*». «*Ἰδοὺ καινὰ ποιῶ πάντα*» (*Ἀποκ.* κα' 5).

Θά μοῦ ἐπιτρέψετε ὡς κολοφώνα τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς νά βάλω ἕνα ἀπόσπασμα ἀπό ἕνα ἀπιθάνου ὡραιότητος κείμενο, πού ἐκφράζει ὅλη τή θεολογία, ὅλη τή φιλοσοφία, ὅλη τήν πίστη, τήν ἐλπίδα καί τήν ἐγκαρτέρηση τοῦ χριστιανοῦ, τήν ἐν Χριστῷ παλικαριά καί αἰσιοδοξία του ἀπέναντι στό μυστήριο τῆς ζωῆς καί στό μυστήριο τοῦ θανάτου, τήν ἡρωική ἀποδοχή καί τή δοξολογική του ὑπέρβαση. Προέρχεται ἀπό τή δευτέρα εὐχή τῆς τρίτης γονυκλισίας τῆς Πεντηκοστῆς, πού ἀποδίδεται στόν Μέγα Βασίλειο:

> *«Σὸν γὰρ ὡς ἀληθῶς καὶ μέγα ὄντως μυστήριον, Δέσποτα τῶν ἁπάντων καὶ ποιητά, ἥ τε πρόσκαιρος λύσις τῶν σῶν κτισμάτων καὶ ἡ μετὰ ταῦτα συνάφεια καὶ ἀνάπαυσις ἡ εἰς τοὺς αἰῶνας. Σοὶ χάριν ἐν πᾶσιν ὁμολογοῦμεν, ἐπὶ ταῖς εἰσόδοις ἡμῶν ταῖς εἰς τὸν κόσμον τοῦτον καὶ ταῖς ἐξόδοις, αἳ τὰς ἐλπίδας ἡμῶν τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ἀκηράτου ζωῆς διὰ τῆς σῆς ἀψευδοῦς ἐπαγγελίας προμνηστεύονται, ἧς ἀπολαύσαιμεν ἐν τῇ δευτέρᾳ μελλούσῃ παρουσίᾳ σου... Οὐκ ἔστιν οὖν, Κύριε, τοῖς δούλοις σου θάνατος, ἐκδημούντων ἡμῶν ἀπὸ τοῦ σώματος καὶ πρὸς σὲ τὸν Θεὸν ἐνδημούντων, ἀλλὰ μετάστασις ἀπὸ τῶν λυπηροτέρων ἐπὶ τὰ χρηστότερα καὶ θυμηδέστερα καὶ ἀνάπαυσις καὶ χαρά».*

ISBN 960-12-1393-7